

Strany a volby ve střední a východní Evropě

GÁBOR TÓKA**

Department of Political Science, Central European University, Budapest

Parties and Electoral Choices in East-Central Europe

Abstract: In this chapter the performance of four East Central European party systems are compared with regard to the „meaningfulness of electoral choice“ that they offer to voters. This is attempted by analysing several survey-based indicators of patterns in East Central European electoral behaviour. The aim is not so much the testing of well-established hypotheses on the circumstances facilitating the fast structuration and consolidation of the party space in newly established democracies – which do not abound – but the description and inductive speculation on possible explanations. In view of the number of indicators that are utilised and the number of parties operating in the four countries, most of the statistical evidence that will be referred to cannot be reproduced here: the interested readers can, however, find them in the original conference paper version of this chapter [see Tóka 1993]. Since the compilation of that body of evidence, quite a number of the parties mentioned in this chapter have experienced mergers, splits, or major changes in their electoral strength. The reason why only occasional references will be made to these developments is that the patterns of electoral behaviour discussed here seem to prevail in more recent survey data too.

Sociologický časopis, 1997, Vol. 33 (No. 1: 5-25)

Problém

Spojování charakteristik systému stran s demokratickou legitimitou má v politologické literatuře výraznou tradici. Postačí zde tedy učinit pouze neurčitý odkaz na tu část diskuze, která je významná pro odhady dat prezentovaných ve stati.

Vzhledem k tomu, že reprezentativní demokracie si činí nárok na legitimitu částečně na základě toho, že transformuje všeobecné preference do změn (a stálosti) ve složení vlády a veřejné politiky, a politické strany jsou hlavními demokratickými institucemi politické reprezentace, pak se může stát velmi vážným delegitimizujícím faktorem, pokud systém stran selže v nabídce významných, relativně přitažlivých alternativ, anebo podstatného stupně vládní stability (posledně řečené je předpokladem k ustavení viditelné vazby mezi voličským rozhodnutím a politickými výsledky). Předpokládá se, že tento stav dokonce vede některé občany k volbě extremistických stran – srv. Kalterleiter [1980] o předpokládaných efektech velké koalice CDU/CSU-SPD na vzestup volebních preferencí neonacistů koncem šedesátých let v SRN – nebo o odklonu od ústavně demokratic-

*) Překlad stati „Parties and Electoral Choices in East-Central Europe.“ Pp. 100-125 in *Stabilizing Fragile Democracies*, ed. by Paul Lewis and Geoffrey Pridham. London: Routledge 1996.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Prof. Gábor Tóka, Department of Political Science, Central European University, Budapest, Nador utca 9, 1051 Hungary, tel. + 36 1 327 3084, fax + 36 1 327 3087, e-mail tokag@ceu.hu

kých procesů, viz Kolosiho et al. [1992] hypotéza o důsledcích nízké účasti v maďarských volbách v roce 1990 a stejně tak v polských v letech 1990 a 1991.

Systém stran může být v této rovnici jistě reziduálním faktorem. Novější data ze střední a východní Evropy naznačují, že občané Polska, České a Slovenské republiky a Maďarska byli na počátku devadesátých let s fungováním svých demokracií výrazně nespokojenější oproti občanům kterékoliv země Evropské unie – kromě Itálie – v průběhu sedmdesátých a osmdesátých let. Analýzy korelací naznačují, že rozdíly v míře spokojenosti s politikou mezi jednotlivci, zeměmi atd. je možné vysvětlit lépe porovnáním ekonomických podmínek a perspektiv a jen těžko porovnáním politických faktorů [Tóka, v tisku].

Existují některé nepřímé empirické důkazy pro hypotézu o tom, jak delegitimizujícím potenciálem je pro voliče nedostatek příležitosti volit tak, aby dostali určitou stranu od vlády. V průběhu sedmdesátých a osmdesátých let byli Italové označováni za mnohem nespokojenější s fungováním demokracie než občané ostatních zemí Evropské unie [Fuchs, Guidorossi a Svensson, v tisku]; v roce 1991 byla míra spokojenosti s japonským politickým systémem v porovnání se srovnatelnými údaji z jiných západních demokracií nižší a byla právě tak nízká jako alarmující míra pro Itálii [datová zpráva Alwin 1992]. Některé poznatky ze Švýcarska také potvrzují výše zmíněnou hypotézu [srv. Glass 1978]. A konečně Weilova mezinárodní srovnávací analýza časových řad z velkých západoevropských zemí zdá se potvrzuje, že masová podpora demokratického režimu měla mnohem méně společného se změnami v makroekonomických podmínkách než se schopností systému stran „prezentovat voličům jasné alternativy schopné vyvolat rotaci v úřadech, a nikoliv zničit demokracii. A vládní koalice by měly být stabilní a odrážet výběr voličů tak přímo, jak je to jen možné“ [Weil 1989: 684]. Je oprávněné předpokládat, že různé modely stranické soutěže mohou ovlivnit kvalitu a všeobecnou akceptaci demokratického režimu.

V následující diskusi se tedy předpokládá, že vzestup demokratické legitimacy ve východní Evropě je částečně důsledkem toho, zda systém stran nabízí významný výběr mezi stávající a alespoň jednou volitelnou alternativou. To znamená následující požadavky:

1. vláda a opozice musí být identifikovatelné jako takové,
2. voliči mezi nimi musí vnímat nějaké politické rozdíly,
3. strany musí chtít a být schopny uplatnit politiku, kterou si s nimi voliči spojují,
4. velké části voličstva nesmí být deprivovány stupňujícím se pocitem že:
 - A. je tu jen jedna strana, která je adekvátně reprezentuje a že tato strana je volitelná za daných mezinárodních i domácích podmínek. Volitelná strana je zde definována jako prosystémová a dostatečně obdařená ctnostmi státnictví a kompetence,
 - B. strany, vůči nimž by preferovali jakoukoliv alternativu, nemají důvodnou šanci stát se hlavními vládními stranami.

Operacionalizace těchto kritérií je závislá samozřejmě nejen na zvoleném teoretickém pohledu, ale také na charakteru dostupných dat. Podrobnosti jsou proto ponechány až do diskuse k analýze. Podmínky 1 až 4B nejsou ve skutečnosti nikdy zcela splněny: znamenají spíše koncový bod škály, na níž můžeme legitimně klasifikovat existující demokracie. Mezi těmito dvěma fiktivními koncovými body ponechávám velký díl nejasnosti, neboť nemohu navrhnout jakýkoliv způsob vážení těchto kritérií, abych dospěl k citlivé

kombinované škále „významu volby“. A konečně je nutné poznamenat, že významnost těchto kritérií může být pro hodnocení stranických systémů ve východní Evropě oprávněná, dokonce i když se ukáže, že nebudou mít vůbec vliv na legitimitu. Na tato kritéria totiž ukazují podmínky, které nám mohou pomoci rozlišit mezi více nebo méně atraktivními volebními systémy.

V následující diskusi je chování čtyř zemí střední a východní Evropy určeno jen s ohledem na kritéria 1, 2 a aspekt 4A. Data pocházejí z rozsáhlých komparativních výzkumů, které se uskutečnily od října 1991 do prosince 1993 na náhodných výběrech dospělé populace čtyř zemí střední a východní Evropy. Přes schopnost politického systému a voličů znemožnit těmto stranám získat výraznou volební podporu, která obhájí výlučné, silně kontroverzní a jednoduše neudržitelné cíle, by měly být, podle mého, klíčovou záležitostí v hodnocení různých vzorců volební soutěže, limity dostupných dat brání jakémukoliv odhadu chování čtyř systémů stran podle kritérií 3 a 4B.

Jsou středoevropské strany pro někoho přitažlivé?

Otázka položená v titulku vychází z kritéria 4A, není však možné odpovědět na ni bez toho, že bychom se zeptali „ve srovnání s čím?“.

Politické strany jsou hlavními aktéry parlamentní demokracie. Jistou domněnkou vyvozenou z výzkumu veřejného mínění, který se týkal problémů legitimacy nových demokracií, byl protiklad mezi objektivními charakteristikami politického systému na jedné straně a hypoteticky omezenou schopností nových politických stran nechat se veřejností uznat jako nejdůležitější instituce pro formulaci veřejných politických zájmů a názorů (Ágh [1993] hovoří o protikladu mezi nadměrným počtem stran ve východoevropských demokraciích a o teoreticky slabých výkonech nových stran v oblasti artikulace a agregace zájmů). Často se tvrdilo, že zájmové organizace mohou být lépe uznány velkou částí veřejnosti jako jejich efektivní politická reprezentace a silná důvěra v proces korporativního rozhodování může proto zvýšit všeobecnou podporu nových režimů. Přijetí tohoto argumentu je však zcela v protikladu s daty prezentovanými v tabulce 1.

Ve výzkumech CEU [1992] byli respondenti požádáni, aby seřadili různé organizace (osm v Maďarsku, šest v ostatních zemích) na sedmibodové škále podle toho, jak dobře reprezentují jejich zájmy a názory. Na první pohled je zřejmé, že lidé ve střední a východní Evropě mají tendenci hodnotit politické strany nepříznivě. Průměrný skóre pro všechny strany byl překvapivě stejný ve všech čtyřech zemích (okolo 4,5 – což je horší než neutrální hodnocení) a všechny nestranické organizace byly ve všech zemích kromě Maďarska hodnoceny příznivěji. To však pravděpodobně není legitimní srovnání. Dobře fungující demokracie jistě nepředpokládá, že občané věří každé jednotlivé straně, předpokládá spíše, že téměř každý nachází alespoň jednu stranu, kterou vnímá jako dobrého reprezentanta svých zájmů a názorů. Proto je mnohem důležitější podívat se na nejlepší hodnocení, která jedinec dává jedné z hlavních stran. V září 1992 byla průměrná hodnota indikátoru příznivější v obou částech Československa než v Polsku a Maďarsku, ale ve všech čtyřech zemích se pohybovala okolo bodu 2: v absolutní hodnotě to bylo zcela příznivé hodnocení (to znamená, že průměrný občan našel alespoň jednu stranu, která téměř vždy „dobře vyjadřovala jeho názory a zájmy“) a bylo to i relativně příznivé hodnocení v porovnání s nestranickými organizacemi.

Tabulka 1. Odpovědi na otázku: „Nyní bych se Vás rád zeptal, do jaké míry následující organizace vyjadřují Vaše názory a zájmy nebo stojí proti nim. (...) Pokud si myslíte, že organizace vyjadřuje Vaše názory a zájmy velmi dobře, dejte jí bod 1, pokud si myslíte, že organizace stojí silně proti Vaším názorům a zájmům, dejte jí bod 7, pokud si myslíte, že organizace vyjadřuje Vaše názory a zájmy jen v určitém ohledu, ale oponuje jim v jiném významném ohledu, pak jí dejte bod 4 a podobně.“

	Polsko	Česká republika	Slovensko	Maďarsko
<i>Hodnocení na původní škále 1-7</i>				
Průměrné hodnocení 8 hlavních stran	4,5	4,5	4,4	4,5
Průměrné hodnocení nejoblíbenější strany	2,3	1,8	1,6	2,2
<i>Hodnocení zájmových organizací</i>				
Staré odbory	4,7	4,4	4,1	5,1
Nové odbory	4,3			5,5
Katolická církev	4,0	4,6	4,3	4,8
Zaměstnavatelské organizace	4,9	4,0	4,7	4,9
Zemědělské organizace	4,2	3,8	3,7	5,1
Ekologické skupiny	2,7	2,8	2,8	4,4
<i>Procenta respondentů, kteří hodnotí vybrané organizace lépe než jakoukoliv hlavní politickou stranu (procenta stejných hodnocení jsou v závorkách)</i>				
Staré odbory	4 (16)	3 (9)	3 (17)	4 (12)
Nové odbory	9 (15)			2 (10)
Katolická církev	12 (20)	4 (13)	5 (19)	7 (15)
Zaměstnavatelské organizace	5 (12)	4 (15)	2 (11)	4 (15)
Zemědělské organizace	9 (18)	5 (16)	4 (24)	4 (12)
Ekologické skupiny	26 (31)	13 (32)	10 (32)	11 (22)
<i>Procenta respondentů, kteří hodnotí alespoň jednu zájmovou organizaci lépe než jakoukoli hlavní politickou stranu (procenta stejných hodnocení jsou v závorkách)</i>				
	31 (37)	17 (41)	14 (46)	18 (30)

*) „Staré odbory“ jsou OPZZ v Polsku a MSZOSZ v Maďarsku. Tyto odbory jsou spojeny s „postkomunistickou“ SdRP a MSZP. „Nové odbory“ jsou NSZZ „Solidarita“ v Polsku a Liga v Maďarsku. V České republice a na Slovensku byli respondenti dotazováni na odbory obecně.

Zdroj: CEU [1992].

Ve všech čtyřech zemích byla jen menšina respondentů (10 až 26 %), kteří dávali příznivější hodnocení jakékoli nepolitické organizaci než jejich nejpreferovanější straně (tabulka 1). Tuto menšinu představovali převážně sympatizanti téměř neinstitutionalizovaných ekologických skupin, překvapivě stejné výsledky o ještě méně příznivém hodnocení politických stran pocházejí ze západního Německa [Wessels 1992]. Naprostá většina občanů má tedy tendenci nacházet svého nejlepšího politického reprezentanta v politické straně spíše než v jiných organizacích. Z toho důvodu se zdá, že se středoevropské strany chovají podle své privilegované role v politickém systému. Pokud existuje ve střední Evropě problém politické reprezentace, týká se zájmových organizací stejně tak jako politických stran. Korporativistická opatření mohou být pro řadu věcí užitečná, chybí však důkaz o tom, že jsou schopna přispět středoevropanům k tomu, aby se cítili lépe repre-

zentování. Ačkoliv si polské strany vedou o trochu hůře než ostatní, národní rozdíly jsou zanedbatelné z toho důvodu, že jsme vyloučili sporný případ ekologických skupin (které jsou na polské politické scéně těžko rozeznatelné).

Identifikovatelnost vlády a opozice

Podstatou kritéria 1 je, že strana dosáhne nějakého politického významu, pokud si jsou voliči vědomi, že přispějí k přežití nebo pádu vlády, když budou volit stranu A místo strany B. V září a říjnu 1992 byli naši respondenti požádáni, aby jmenovali vládní a opoziční strany ve své zemi. Tabulka 2 ukazuje procenta Poláků, Čechů atd., kteří označili strany jako vládní nebo opoziční (nevýznamné strany a strany bez parlamentní reprezentace nejsou prezentovány). Z mnoha různých důvodů mohly být maďarská FKGP a parlamentní klub polských odborů NSZZ „Solidarita“ v té době legitimně nazvány právě tak vládními stranami jako opozicí, a proto byly vynechány.

Tabulka 2. „Které strany jsou podle Vás vládní a které opoziční?“

	NSZZ								
Polsko	KPN	PSL	SdRP	PL	Solidarita	ZChN	UD	PC	KLD
vládní	6	8	2	6	9	40	55	9	25
opoziční	37	12	39	1	2	0	1	24	1

Vládní strany v době výzkumu: UD, ZChN, KLD, PL (a několik menších stran, které nejsou v tabulce uvedeny).

Protikladné postavení k vládě: NSZZ „Solidarita“.

Česká republika	KSČM	ČSSD	LSU	HSD-SMS	SPR-RSČ	KDU-ČSL	ODA	ODS
vládní	3	5	4	2	2	45	62	92
opoziční	75	44	31	11	51	2	0	0

Vládní strany v době výzkumu: ODS-KDS, ODA, KDU-ČSL.

Slovensko	MKM-				
	EG-M	KDH	SNS	HZDS	SDL
vládní	1	4	62	94	58
opoziční	47	78	2	0	7

Vládní strana v době výzkumu: HZDS.

Legislativní podpora vlády: SNS, SDL.

Maďarsko	KDNP	MSZP	MDF	SZDSZ	FKGP	FIDESZ
vládní	55	6	79	13	57	11
opoziční	5	58	1	54	10	61

Vládní strany v době výzkumu: MDF, KDNP.

Poznámka: FKGP oficiálně opustila koalici v březnu 1992, ale tři čtvrtiny poslanců (kteří byli vyloučeni z FKGP) zůstali ve vládních lavicích a založili nezávislou kliku pod praporem FKGP.

Poznámka: Údaje v tabulce jsou sloupcová procenta. Procenta nedávají v součtu 100, neboť četnosti respondentů, kteří nejmenovali stranu ani jako vládní, ani jako opoziční, nebo četnosti těch, kteří ji jmenovali zároveň jako vládní i opoziční, nejsou uvedeny.

Zdroj: CEU [1992].

Podle toho, jak respondenti zodpovídali tuto otázku, je zřejmé, že malé strany utkvěly v jejich paměti jen zřídka: Slováci zjevně označovali jako vládní všechny strany, které měly v parlamentu tendenci hlasovat v tu dobu s vládou bez ohledu na to, zda se podílely na vládě nebo ne. Kromě těchto technických otázek, kterých si musíme být vědomi během analýzy, další věc, která uhoří do očí, je, jak málo Poláků identifikuje ZChN a UD jako vládní strany. Relativní novost vlády nemůže tento poznatek vysvětlit. Vláda Suchocké byla v době výzkumu právě tak stará jako česká Klausova a slovenská Mečiarova vláda. I když malé vládní strany (tj. PL nebo KLD v Polsku, ODA a KDU-ČSL v České republice a KDNP v Maďarsku) byly pochopitelně také méně často označovány jako vládní strany než hlavní koaliční partneři, je nutné poznamenat, že zvláštnost polského případu je způsobena jistými důsledky vysoké stranické fragmentace. Pro Sejm v letech 1991-93 bylo vskutku nemožné vytvořit jakoukoliv vládu, v níž by byli hlavní partneři ihned rozpoznatelní, protože žádná strana nezískala více než 14 % mandátů a sedm stran získalo od 7,5 do 12,3 % hlasů. Navíc, jak už se u menšinových vlád stává praxí, žádná strana se tak silně nevtrkla do veřejné politiky jako ODS a HZDS v dalších dnech Československa.

To, že si voliči jsou vědomi potenciálního nebo reálného vlivu určité strany na politiku, nám dává klíč k pochopení čísel zobrazených v tabulce. Politiku Slovenské národní strany (SNS) na velké téma slovenské politiky (budoucnost Československa) nepřímo převzala a implementovala hlavní vládní strana: proto zmíněná tendence Slováků identifikovat její přítomnost ve vládě (bez ohledu na fakt, že to v tu dobu nebyla vládní strana). V Polsku poklesla část respondentů jmenujících UD ve výzkumu CEU jako vládní stranu z 55 % začátkem října 1992 na 49 % v lednu 1993, zatímco část jmenující ZChN jako vládní stranu vzrostla během stejné doby o čtyři procenta (data nejsou prezentována). Sice ad hoc, ale všeobecně přijatelným vysvětlením by mohlo být to, že v srpnu a září 1992 vláda Suchocké řešila velké stávky a komentátoři se shodovali v tom, že tuhá politika vlády odrážela návrh Demokratické unie na vyrovnání rozpočtu, a nikoli představy ZChN. Začátkem ledna byl přijat nový zákon o potrtech, který byl bezesporu hlavním politickým úspěchem ZChN, a UD ztratila tvář.

Další důkazy poskytuje Maďarsko. Tato země měla v roce 1992 v číselném vyjádření méně roztržitý systém stran a mnohem starší konfiguraci vlády a opozice než Česká republika a Slovensko. Neobávám se však žádného zjevného rozdílu mezi těmito třemi zeměmi, který by mohl naznačovat, že v maďarském institucionálním uspořádání a politickém stylu převládají majoritářské nebo konsensuální síly méně než v zemích bývalého Československa. Přesto významně méně Maďarů označilo MDF jako vládní stranu než Slováků a Čechů HZDS a ODS. Navíc Češi a Slováci častěji než Maďaři označili správně hlavní opoziční strany – konkrétně KSČM (Levý blok), KDH a SZDSZ. Tabulka 2 také ukazuje, že Maďaři dávali nejvíce zcela nesprávných odpovědí ze všech. Tento výsledek má opět jasné ad hoc vysvětlení ve faktu, že Češi a Slováci mohli vidět zřetelnější a konzistentnější ideologické rozdíly mezi vládou a opozicí, než tomu bylo u Maďarů [Tóka 1993]. Podstata maďarských dat tedy může být shrnuta asi takto: malá legislativní fragmentace a majoritářská síla v politice nevede automaticky k vzrůstu volební předvídání vlády. Pokud nejsou (neexistují) jasně definované politické rozdíly mezi vládou a opozicí, vládní strany mohou zůstat nepředvídatelné také pro své celkové výkony a mnoha voličům nebude známo, kdo vlastně jsou.

Jak ukázu později, majoritní styl politiky se může vyplatit voličům, zvláště voličům z nižších tříd. Tento zisk se může projevit bez toho, že by byl nevyhnutelně způsoben vysokým stupněm ideologické polarizace:¹ strany prostě musí být rozeznatelné. Typ dat, o kterém jsem se zmínil výše, nám zajisté nemůže říci, do jaké míry Polsko ocenilo výhody konsensuální politiky v letech 1992-93 a do jaké míry mu vládly nepředvídatelní státní úředníci. Tento typ dat ale naznačuje, že Slovensko a české země zajisté ocenily předpokládané výhody majoritní demokracie, protože vedla k ukončení ústavní krize: kdokoli zamýšlel volit pro nebo proti vládě (v té době byly volby), zajisté věděl, které strany byly chváleny nebo obviňovány za to, jak fungovaly ve vládě.

Tak tomu nebylo v Maďarsku a ještě méně v Polsku. Procenta respondentů, kteří správně identifikovali hlavní vládní strany v každé zemi, naznačují výraznou podobnost s tím, co víme o rozdílech mezi těmito čtyřmi zeměmi ve smyslu volební účasti v parlamentních volbách. Abychom zjistili, zda je možné hovořit o nějakém kauzálním vztahu, provedli jsme regresní analýzu (data nejsou uvedena). Závislou proměnnou byl záměr volit, kdyby byly volby příští víkend (odpovědi byly kódovány na čtyřbodové škále od „určitě ne“ po „určitě ano“). Vysvětlujícími proměnnými byly respondentem uváděný zájem o politiku, jeho schopnost identifikovat vládní strany (měřený jako podíl počtu nesprávných odpovědí a počtu správných odpovědí daných respondentem na každou z otázek na stranické složení vlády), sociální status (složený index shrnující informaci o respondentově vzdělání a zaměstnání). Pouze sociální status pro Polsko kontrolovaný politickým zájmem a informovaností o vládních stranách neměl žádný přímý vliv na záměr volit. Konstatně významná nulová korelace mezi záměrem volit a statusem (který jsme pozorovali v každé zemi) byla převážně nebo výlučně výsledkem zmíněného vlivu zájmu a informovanosti. Fakt, že korelace status-participace byla podstatně silnější v Maďarsku a Polsku než na Slovensku a v České republice, nachází vysvětlení částečně ve slabé korelaci (tj. slabé ve srovnání se silou stejné korelace v Polsku a Maďarsku) mezi statusem a informovaností ve dvou posledně jmenovaných zemích.

Data z průřezové studie nám sama o sobě nikdy nemohou sdělit, zda mají mezinárodní rozdíly něco společného se schopností celého politického systému informovat voliče o tom, která strana je hlavní vládní strana. Ale stručné odbočení naznačuje, že pravděpodobně nejen různé rozšíření této základní informace, ale také rozdíly ve volební účasti a stupni sociálních nerovností, které převažují v politické participaci a informovanosti, jsou ovlivněny volební předvídatelností vlády. Pokud se uplatňuje princip „jeden člověk – jeden hlas“, tento předpoklad zvyšuje skóre získané stranickými systémy bývalého Československa a podtrhuje relativně špatné skóre maďarského a zvláště polského modelu stranické soutěže.

¹) Bipolarizace systému stran má tendenci činit z volebního rozhodnutí převážně záležitost volby pro nebo proti dosavadní vládě, majoritní tendence v politice poskytují marginální výhody relativně extrémním opozičním stranám před těmi, které jsou méně často označovány jako opoziční nebo vládní strany: Poláci o SdRP a KPN častěji soudili, že jsou v opozici, než tomu bylo v případě PC a UP, pro Čechy znamenala opozice častěji komunisty (LB) nebo xenofobní republikány (SPR-RSČ) než sociální demokraty (ČSSD). Tak tomu však nemusí být vždy. Jak ukázal Tóka [1993], průměrný Maďar si myslel, že liberální strany (SZDSZ, FIDESZ) se ideologicky nacházejí někde mezi vládními stranami a socialisty (MSZP). Jak ale ukazuje tabulka 2, to Maďarům nebránilo, aby liberály označovali jako opozici téměř tak často jako socialisty. Tak nakonec zmizela krátkodobá nevýhoda spíše centristických stran.

Sociální skupiny a volební seskupení

Panuje rozšířený názor, že „...v Polsku a Československu (...) vznikají nové strany z nespécifikovaných opozičních hnutí“. Analýza maďarského systému stran může nabídnout krátké vysvětlení genetických defektů demokracie v Polsku a také v Československu. Společnou slabostí stran jsou chybějící vazby na sociální aktéry, tzn. strany vyrůstají bez dialogu mezi sociálními a politickými aktéry, jako je tomu ve vyvinutém liberálním ústavním státě. Strany se dosud „vznášejí“ nad sociální a ekonomickou realitou, nejsou ještě členěny podle významných programů a hodnotových systémů, což je hlavním důvodem chybějících stranických identit a identifikací“ [Ágh 1993: 242-243]. Existují minimálně tři deterministické argumenty, na jejichž základě je možné předpokládat, že nové východoevropské demokracie nemohou nabízet tak významný volební výběr jako konsolidované demokracie a strany v tomto regionu jsou pouhé loutky sil, které jsou mimo jejich kontrolu.

První argument říká, že ekonomické možnosti východoevropských vlád jsou extrémně limitovány a odpovědné strany nemohou ve věci ekonomické politiky nabídnout skutečný výběr z důvodů, které vedou k nákladům na placení dluhu, k závislosti na zahraničním obchodu a jak naložit s neblahým dědictvím státního socialismu [Greskovits 1995]. Dovolte mi stručně naznačit, proč shledávám tento argument jako přesvědčivý. Vysoký zahraniční dluh nejen vede k určitým politickým alternativám, ale také vytváří skutečná dilemata: je rozdíl mezi tím, když vládní strana chce být dobrým dlužníkem nebo žádá o moratorium. Závislost na zahraničním obchodě není jednoduše regionální fenomén, ale fenomén malé země: je těžké říci, zda jsou například holandská nebo polská vláda více zatíženy ve své politice světovou recesí nebo změnami ve směnných kursech a podobně. A konečně, ačkoliv věřím, že dědictví státního socialismu vychyluje možnosti ekonomické politiky jedním směrem (a v tomto smyslu není žádná „levá alternativa“ životaschopná), nevím o žádném důkazu, který by potvrdil, že moje mínění je většinovým názorem východoevropských voličů. Nevidím proto žádnou nepřekonatelnou překážku pro strany, které se pokoušejí dokázat opak (důkaz prezentovaný později v této stati o krystalizovanějším levém ideologickém profilu slovenských politických stran). Jinými slovy, dokonce i když neexistuje žádná alternativa, strany se mohou chovat, jako kdyby byly takovou alternativou. Navíc celý argument o dědictví komunismu může být zcela obrácen. Je jednoduché argumentovat, že z důvodu hloubky ekonomické krize a pro nesmírnou koncentraci ekonomické moci v rukou státu znamená změna o jeden bod v umístění vládních stran na levo-pravé škále ve východní Evropě výraznější změnu než v konsolidovaných tržních ekonomikách.

Druhý deterministický argument říká, že dokonce i když některé strany mají podstatně odlišný a vyhraněný politický profil, voliče v nových demokraciích to po dlouhou dobu nezaujme. Za prvé, učení je dlouhodobé (tj. v tomto případě více než jen pár měsíců nebo let: důkaz potvrzující toto stanovisko pochází z Německa – [Klingemann a Wattenberg 1992]). Za druhé, alespoň na počátku postkomunistického přechodu mnoho voličů zajisté postrádalo jakoukoliv obvyklou stranickou vazbu, volební trh byl vysoce kompetitivní a tékavost voličů vysoká [Mair 1991]. Výzvy k vytváření stále nových stran [Kopecký 1993] spolu s očekáváními, že se voliči budou informovat alespoň trochu o tomto obrovském množství nových stran, mohou zůstat ze strany některých voličů bez povšimnutí.

Třetí argument dodává, že rozdíly mezi jednotlivými stranami, pokud existují, jsou spíše nezřetelné. Relativně nestrukturovaný charakter postkomunistických společností, slabý vývoj občanské sféry a proces členění zájmů jsou jakékoliv jen ne vyrovnané a z tohoto důvodu jsou strany odsouzeny k relativně neefektivní agregaci zájmů [Waller 1991].

Proti posledním dvěma argumentům mám jen dvě námitky. Za prvé, přestaly se tázat na jednu skutečně klíčovou otázku: jaký druh faktorů – jiných než dědictví – může urychlit strukturaci systému stran v nových demokraciích? Za druhé, s některými závěry se zdají být dostupná empirická data protikladu.

Dovoľte mi objasnit druhý argument pomocí intuitivní metody, která měří, zda strany nabízejí dostatečně významný výběr: a to zejména pokud se podíváme na sociální složení jejich voličstva. Bohužel, rozsáhlé výzkumy samy o sobě nemohou nabídnout odhad toho, zda velmi silná nebo vzrůstající korelace mezi sociálním původem a volbou strany je indikátorem zdraví demokracie nebo zda znamená – jak tvrdí Lipset [1963] – převahu vyprofilovaných orientací, extrémní polarizaci a krizi demokracie. Takový typ systematických dat, z nichž můžeme zjistit, že republikáni nominují černošské kandidáty, zatímco bolševici se nepokusili získat kulacké voliče v roce 1918 do Ústavodárného shromáždění, však v případě nových východoevropských stran chybí. Co se můžeme pokusit odhadnout, je, zda korelace mezi sociálním původem a preferencemi stran ve střední a východní Evropě je výhradně způsobena přítomností některých stran, které nemají žádné viditelné vazby vně úzce definovaných tematických domén a žádnou volební podporu mimo odpovídající izolovaný okruh voličstva. Takové strany mohou nabídnout legislativní podporu politice, která by jinak nikdy nezískala většinovou podporu výměnou za ústupky, které jsou nepřijatelné pro významné většiny. Musíme tedy zodpovědět čtyři otázky:

1. Korespondují rozdíly v sociální základně různých stran (ačkoliv tyto rozdíly mohou být malé) významně s obecným chápáním profilu těchto stran?
2. Jak silná je korelace mezi sociální základnou stran a stranickými preferencemi?
3. Posilují se tyto korelace spolu s tím, jak systém stran dospívá?
4. Do jaké míry jsou tyto preference způsobeny přítomností několika neprotikladných vyhraněných stran?

Statistický důkaz těchto bodů najdeme u Tóky [1993]. Krátké odpovědi jsou „ano“, „právě tak jako v západních demokraciích“, „jsou stabilní nebo vzrůstající v čase“ a „nikoliv výlučně“. Ve výzkumech CEU v letech 1992-93 nebylo v detailech mnoho překvapení, objevilo se pouze jedno ohledně příznivců MKM-E-MLS na Slovensku, kteří neuspěli s deklarováním maďarské etnicity a příznivci HSD-SMS v České republice, kteří byli výlučně mezi obyvateli Moravy. S výjimkou Slovenska měli rolníci tendenci volit rolnické strany (PSL, PL, „Solidaritu“, RI atd. v Polsku, českou Zemědělskou stranu vtělenou v LSU a KKG v Maďarsku) nebo křesťanské strany: ty byly podporovány pravidelnými návštěvníky kostela, kteří jsou nadreprezentováni mezi zemědělci a starším obyvatelstvem. Existence těchto relativně malých stran přispívá ke korelaci mezi výběrem strany na jedné straně a etnicitou, religiozitou a místem bydliště na straně druhé. Křesťanské strany tohoto regionu nemají zjevně žádnou volební podporu (0-1 %) mezi těmi, kteří nenavštěvují kostel a jen Československá strana lidová (KDU-ČSL) by mohla stěží překročit volební práh, kdyby měla stejnou volební podporu v celé populaci jako

mezi těmi, kteří navštěvují kostel jen nepravidelně (tj. jen několikrát ročně nebo méně často). V Polsku, na Slovensku a v Maďarsku jen 3 % těchto voličů podporovalo křesťanské strany (maďarská MDF a FKGP nejsou považovány za křesťanské strany, protože mají komplexnější podporu a jsou mnohem více voleny také nepravidelnými návštěvníky kostela a nevěřícími než citované religiózní strany).

KDU-ČSL v tomto období přitáhla 30-40 % věřících Čechů, KDNP okolo 20 % Maďarů a KDH a SKDH dohromady okolo 35 % pravidelných návštěvníků kostela na Slovensku. Voliči křesťanských stran v Polsku (ZChN, SLChD, PChD, ChD) byli méně vyprofilovaní, ale tato odlišnost může být způsobena jednoduše faktem, že návštěvnost kostela nerozlišuje mezi skutečně zbožnou částí populace v zemi, kde 70 % voličstva navštěvuje kostel každý měsíc. Středoevropské křesťanské strany tak ukázaly, že mají vyprofilovanější základ než jejich sesterské strany ve většině zemí kontinentální Evropy.

Je tato vyprofilovanost viditelná také ve vnímání lidí? Tóka [1993] ukázal, že veřejnost na podzim 1992 věřila, že se všechny čtyři křesťanské strany ve své politice zaměřují na tržně orientované reformy a welfare state, ale – pokud přesně reflektujeme rozdíly mezi typem politiky těchto stran – Slováci cítili, že KDH je více zaměřena na prvně zmíněné, zatímco Maďaři cítili, že KDNP klade důraz na levicové ekonomické cíle. Češi a Poláci shledávali ZChN a KDU-ČSL v tomto ohledu relativně centristickými. Skutečností je, že v každé zemi jen relativně malá část veřejnosti připisovala těmto stranám socioekonomická témata a převážně si je spojovala s cíli v morální oblasti (morální obnova, vzrůstající vliv církve, zákaz potratů). Omezená voličská základna a limitovaná síla těchto stran tak skutečně reflektuje relativně vyprofilovanou přitažlivost.

Obrázek agrárních stran ukazuje ještě více mezinárodní variabilitu a poněkud méně známek vyprofilované podpory. Na Slovensku nevznikla žádná významná rolnická strana a HZDS přitáhla většinu rolnické populace (anebo alespoň přitahovala). V České republice existovala maličká agrární strana vtělená do LSU (tj. do trvalé koalice se Zelenými a Socialistickou stranou). V maďarské politice hrála kontroverzní roli Živnostenská strana (FKGP), ale pro svou komplexní orientaci na antikomunisty, nacionalisty, křesťany a na obecně tržní, ale částečně zemědělsko-protekcionistické sentimenty, nemůže být popsána jako vyprofilovaná strana.

V Polsku je zemědělská populace početnější, a to nejen ta, která se zabývá drobným hospodařením. Samostatná politická reprezentace agrárních zájmů si podržela kontinuitu i v průběhu komunistického období. Rolnická populace navíc trpěla v prvních letech transformace výrazně velkým (předpokládejme asi 50 %) poklesem reálného příjmu. Je proto velmi překvapující, že polské rolnické strany mají více vyprofilovanou podporu než jejich české a maďarské protějšky. Posun od nekompromisní vyprofilované politiky se však zdá viditelný. Stranická fragmentace agrární scény dramaticky poklesla po volbách v roce 1991 spolu s tím, jak byla PSL předurčena stát se jediným reprezentantem agrárních zájmů po volbách roce 1993. PSL tak získala větší prostor pro kompromisy v otázce agrární politiky. Zbavením se svého Blockflute-image² (image strany kolaborující s komunistickou stranou) PSL posílila svou legitimitu a Koalitionsfähigkeit (schopnost utvořit koalici, srov. jmenování lídra strany Pawlaka na post premiéra v červnu 1992 prezidentem Wałęsou).

²) Během čtyřiceti let, které předcházely roku 1989, byla ZSL (předchůdce PSL) stálým „koaličním“ partnerem polské Sjednocené dělnické strany.

Celkem vzato volební podpora těchto tří agrárních stran (PSL, LSU a FKGP) byla mezi nezemědělskou populací nad 50 % jejich celkové národní podpory, a dokonce ve velkých městech (tj. více než 100 000 obyvatel) získaly okolo 2-3 % hlasů. Jejich volební podpora se zdá být v rurálních oblastech dokonce koncentrovanější, než je tomu u skandinávských agrárních stran.

Co je nutné zdůraznit, je to, že existence agrárních stran nemůže zcela vysvětlit korelace mezi sociálním prostředím a volbou ve střední Evropě. Strany s jednoznačným zaměřením na pýchu a bolesti dělnické třídy (tj. NSZZ „Solidarita“ a KPN v Polsku, do jisté míry i HZDS na Slovensku) měly stále převážně dělnické voličstvo. Strany bojující o tržní oblast – UD, KLD, PC, ODS, ODA, OH, SKD (tj. ex-ODU) a MDF – přitahly nepoměrně velkou skupinu příznivců z řad bílých límečků a obyvatel velkých měst. To však nebyl nutně případ maďarských liberálních stran. Příčiny odchylky ve smyslu jejich třídní základny byly popsány v práci Tóky [1993]. Sluší se zde poznamenat, že na podzim 1992 byly jedinými významnými tržně orientovanými stranami, které se ještě nedostaly do žádné vlády.

Jiným faktorem, který přispívá ke korelaci mezi sociálním prostředím a stranickou preferencí, je ve střední a východní Evropě věk. Mladí lidé zřídka volí postkomunisty nebo křesťanské strany: preferují spíše sekulární strany, které jsou proti státně plánovanému hospodářství (KLD v Polsku, OH, ODA, ODS v Čechách, FIDESZ a SZDSZ v Maďarsku), nebo strany známé pro svůj problematický nacionalistický radikalismus (polská KPN, česká SPR-RSČ a slovenská SNS). Tyto strany si vedou lépe mezi lidmi z nižších tříd částečně také pro relativně malou sociální přijatelnost v očích vzdělanějších voličů (jak už jsem zmínil výše, v případě KPN je to jen část pravdy, tato strana je výrazně přitažlivá také pro průmyslové dělníky).

Ve vazbách mezi sociálními skupinami a stranami není mnoho prvků, které by se jevily jako chaotické a abnormální. Existuje tu však jeden zvláštní fenomén – „negativní třídní volba“, která se ve východní Evropě často objevuje v případě ideologicky levicových stran. Do roku 1994 ve všech čtyřech zemích střední a východní Evropy kromě České republiky, kde hlasy bílých límečků byly monopolizovány přímými následovníky Občanského fóra (ODS, ODA, OH), měly postkomunistická a sociálnědemokratická strana (tj. ČSSD v Čechách a SDSS na Slovensku) větší podporu mezi bílými límečky než mezi jakoukoliv jinou profesní skupinou. Paralela s východoněmeckým případem je zřejmá (o bývalé NDR viz [Dalton 1992]). Skutečná hádanka se však objevila v případě českých a slovenských sociálních demokratů. Zde je nutné poznamenat, že sociální složení hlasů pro postkomunisty těžko reflektuje víc než sociální složení vládních stran v minulých čtyřiceti letech. Po kontrole bývalého členství ve straně ve vícerozměrné analýze neukázala žádná ze sociodemografických proměnných konzistentní vliv na postkomunistickou stranickou preferenci ani v jedné ze čtyř zemí (data nejsou prezentována). Tabulka 3 ukazuje vztah mezi bývalým členstvím v komunistické straně (jak uvedl respondent v rozhovoru) a současnou postkomunistickou stranickou preferencí v pěti po sobě následujících komparativních výzkumech.

Tabulka 3. Bývalé členství v komunistické straně a volební podpora SLD, KSČM, SDL a MSZP v pěti po sobě jdoucích výzkumech

	říjen 1991	říjen 1992	leden 1993	srpen 1993	květen 1994
<i>Polsko</i>					
bývalé členství v KS					
% z celku	14	11	13	13	15
% mezi příznivci SLD	50	32	40	35	26
% bývalých členů KS podporujících SLD	26	23	21	42	33
příznivci SLD, % z celku	7	8	7	16	19
<i>Česká republika</i>					
bývalé členství v KS					
% z celku	22	19	20	23	24
% mezi příznivci KSČM	65	57	60	64	70
% bývalých členů KS podporujících KSČM	13	36	34	24	24
příznivci KSČM, % z celku	4	12	12	9	8
<i>Slovensko</i>					
bývalé členství v KS					
% z celku	17	16	16	19	21
% mezi příznivci SDL	66	38	36	36	38
% bývalých členů KS podporujících SDL	22	45	59	58	39
příznivci SDL, % z celku	6	18	25	31	21
<i>Maďarsko</i>					
bývalé členství v KS					
% z celku	15	16	13	18	17
% mezi příznivci MSZP	55	39	36	33	28
% bývalých členů KS podporujících MSZP	30	34	40	62	57
příznivci MSZP, % z celku	8	14	14	34	35

Poznámka: Údaje v tabulce byly spočítány tříděním odpovědí podle respondentova členství v komunistické straně a záměru volit „kdyby byly volby příští týden“.

Všichni respondenti, kteří neodpověděli na druhou otázku, byli z analýzy vyloučeni.

V českých datech za rok 1994 byli příznivci KSČM sloučeni s příznivci LB a SDL.

Zdroj: Sestaveno z Dohnalik et al. [1991], CEU [1992, 1993a, 1993b].

Důležitou věcí, kterou je nutno znovu poznamenat, je počáteční existence a pozdější posun od alespoň částečně vyprofilované volební základny. Na počátku našeho období (1991-1992) měly tyto strany víceméně stejnou míru podpory v každé ze čtyř zemí³ a přitáhly 50 % nebo více příznivců z řad bývalých straníků. Když některé z těchto stran začaly získávat větší podporu, jejich procentní zisky byly větší mezi bývalými straníky než v celkové populaci (viz polská, slovenská a maďarská data). Vedlejším produktem těchto volebních zisků nicméně bylo, že relativní nadreprezentace bývalých straníků mezi

³) Soudě podle rozdílů mezi předvolebními předpověďmi a skutečnými volebními výsledky, je možné, že v letech 1990-1992 okolo 40 % polských, slovenských a maďarských, a dokonce více českých příznivců postkomunistických stran skrývalo v průzkumech veřejného mínění své preference. Tato chyba v odpovědích však později v polských a maďarských, a ještě více v českých a slovenských průzkumech postupně mizela. Skutečný vzestup postkomunistických stran na Slovensku, v Polsku a Maďarsku je proto v tabulce 3 ukázán jako slabě nadhodnocený.

jejich voliči poklesla ve všech třech zemích, kde vzrostla volební síla těchto stran. Na počátku roku 1994 měli jen čeští postkomunisté (původně strana prošla rozdělením na tři pokračovatelské organizace, které ztratily podporu výrazně ve prospěch sociálních demokratů) tak vyprofilovanou základnu jako předtím. Na druhou stranu exit poll v květnu 1994 naznačil, že mezi voliči ve věku 18-40 měli maďarští socialisté vždy větší podporu mezi průmyslovými dělníky než mezi jinými profesními kategoriemi. Hádanka negativní třídní volby se tak rozplynula, neboť byla zjevná jen v souvislosti s postkomunistickými stranami.

I když vazby mezi specifickými stranami a skupinami vypadají jako zcela obvyklé a smysluplné, síla těchto vazeb může být dosud velice slabá. Jinými slovy vybraná preference strany náhodně vybraného voliče může být ve skutečnosti nepredikovatelná z jeho zaměstnání, religiozity atd. Zda je tomu tak i ve střední a východní Evropě, můžeme zjistit ze srovnání síly asociací mezi vybranými proměnnými a výběrem strany v našich čtyřech zemích a asociací nalezených ve stabilních demokraciích. Mezi mnoha alternativními mírami asociace je zde preferován koeficient nejistoty. Přestože je méně znám a nabyvá spíše nižších numerických hodnot dokonce i v případě relativně silných vztahů (jako například mezi návštěvností kostela a výběrem strany v Itálii), poskytuje poměrně srovnatelné výsledky mezi různými prediktivními proměnnými a mezi zeměmi s různou mírou stranické fragmentace. Tabulka 4 prezentuje data o síle asociace mezi zaměstnáním, městským nebo venkovským místem bydliště, vzděláním, věkem a religiozitou v osmi západních demokraciích a východním Německu v roce 1990 a v Polsku, České a Slovenské republice a Maďarsku v období 1991-1993.

Poznatky jsou tedy zcela jednoznačné: stáří stranického systému nemá žádný vztah k sociálním rozdílům voličů jednotlivých stran. Ať se podíváme na kteroukoli proměnnou sociálního původu, její korelace s výběrem strany ukazuje stejnou variabilitu a stejný průměr mezi západními zeměmi jako ve střední a východní Evropě. Pokud se soustředíme pouze na široce diskutované téma, můžeme skutečně vidět, že koeficient pro třídní volbu je mnohem vyšší ve Velké Británii než ve střední a východní Evropě. Zbytek kontinentálního výběru se však skutečně neliší od Polska, České republiky a Slovenska (Maďarsko vypadá v tomto ohledu spíše jako Spojené státy a Irsko). Uzavřenost kontinentálního modelu je také podtržena podobně silným efektem návštěvnosti kostela na výběr strany v západním Německu, Itálii, České republice, na Slovensku a v Maďarsku. Přesto jsou zvláštnosti jednotlivých zemí lehce viditelné na výsledcích – viz jedinečně silný efekt zemědělských profesí a místa bydliště na stranickou preferenci v Polsku a silný efekt věku v západním Německu a v Maďarsku – nejsou zde známky systematických rozdílů mezi východními a západními demokraciemi.

Tabulka 4. Síla asociace mezi stranickou preferencí a různými proměnnými týkajícími se sociálního původu ve střední a východní Evropě v letech 1991-1993 a různých jiných systémech stran v roce 1990 (koeficienty nejistoty, stranická preference jako závislá).

	vysvětlující proměnná													
	nemanuální		dělníci		zemědělci		velikost místa bydliště		vzdělání		věk		návštěvnost kostela	
	uc		uc		uc		uc		uc		uc		uc	
Polsko	0,04	s	0,01	s	0,04	s	0,07	s	0,06	s	0,02	s	0,03	s
Česká republika	0,01	s	0,01	so	0,02	s	0,02	s	0,02	s	0,03	s	0,06	s
Slovensko	0,01	s	0,01	so	0,01	so	0,02	s	0,03	s	0,03	s	0,08	s
Maďarsko	0,01	s	0,00	ns	0,01	s	0,02	s	0,03	s	0,07	s	0,05	s
Austrálie	0,00	s	0,01	s	-	na	0,03	s	0,01	s	0,01	s	0,01	s
USA	0,01	s	0,01	ns	0,00	ns	0,02	s	0,02	s	0,01	s	0,01	ns
Irsko	0,00	ns	0,01	ns	0,01	s	0,03	s	0,03	s	0,01	s	0,01	s
Severní Irsko	0,01	s	0,01	ns	-	na	-	na	0,03	s	0,02	s	0,02	s
Velká Británie	0,04	s	0,04	s	-	na	-	na	0,02	s	0,01	s	0,02	s
Norsko	0,01	s	0,01	s	0,03	s	0,01	s	0,02	s	0,02	s	0,08	s
Západní Německo	0,00	ns	0,01	s	0,01	s	0,02	s	0,05	s	0,06	s	0,05	s
Východní Německo	0,01	s	0,01	s	0,00	ns	0,02	s	0,04	s	0,01	s	0,02	s
Itálie	0,00	ns	0,01	s	-	na	0,02	s	0,03	s	0,02	s	0,05	s

ns: nevýznamné; so: významné na hladině 0,05 alespoň v jednom ze tří datových souborů; s: významné na hladině 0,05 (v každém datovém souboru); na: data nebyla k dispozici

Zdroj: Sestaveno z datových souborů ISSP [1990], Dohnalik et al. [1991] a CEU [1992, 1993a]. Za země střední a východní Evropy je uvedena průměrná hodnota ze tří odlišných výzkumů.

Kódování vysvětlujících proměnných:

Nemanuální: 1=nemanuální zaměstnanci, 0=ostatní.

Dělníci: 1=nezemědělní pracovníci v manuální profesi, 0=ostatní.

Zemědělci: 1=farmáři a zemědělní dělníci, 0=ostatní.

Velikost místa bydliště: 1=venkov, 2=malé město, 3=velké město.

Věk: 1=18-29, 2=30-44, 3=45-60, 4=61 a více.

Návštěvnost kostela: 1=každý měsíc, 2=méně často, 3=nikdy.

Poznámka k tabulce 4:

Respondenti, kteří nepreferovali žádnou stranu, a příznivci menších stran byli z analýzy vyloučeni. Stranická preference byla získána z odpovědi na otázku, „Kdyby byly příští neděli volby, kterou stranu byste volil(a)?“. V USA, Velké Británii, Západním Německu a Severním Irsku byla zjišťována identifikace se stranou a v Itálii a ve východním Německu byla zjišťována volba v minulých volbách. Odpovědi byly kódovány do těchto kategorií:

Polsko: rolnické strany (PSL, PL, Solidarita RI, Samoobrona), křesťanské strany (ZChN, PChP, SLChD), PC nebo RdR, NSZZ „Solidarita“, liberální strany (KLD, UPR), UD, KPN, SdRP (nebo SLD).

Česká republika: KSČM, ČSSD, LSU a ČSS, HSD-SMS, Zemědělská strana, Zelení, SPR-RSČ, OIH, ODA, ODS-KDS, KDU-ČSL.

Slovensko: KDH, ODU nebo VPN nebo SKD, DS, SKDH, SNS, Zelení, HZDS, SDSS, SDL.

Maďarsko: MDF, SZDSZ, FKGP, MSZP, FIDESZ, KDNP.

Austrálie: Liberálové, Labouristé, Venkov, Australští demokraté

USA: Demokraté, Republikáni

Irsko: Fianna Fail, Fine Gael, Labour Party nebo Dělnická strana, Progresivní demokraté

Severní Irsko: Konzervativci, Labour Party nebo Dělnická strana, SDP nebo Alliance (Mainland) nebo Alliance (NI), DUP, OUP, SDLP.

Velká Británie: Konzervativci, Labouristé, Liberální demokraté.

Norsko: Volební aliance práce nebo Rudá volební aliance, Pokroková strana, Konzervativci, Křesťanští demokraté, Strana středu, Socialistická strana.

Západní Německo: CDU/CSU, SPD, FDP, Zelení.

Východní Německo: CDU/CSU, SPD, Zelení nebo Bündnis 90, PDS.

Itálie: MSI, DC, PLI, PRI nebo PSDI nebo PR, PSI, Liste Verde, PCI, Leghe.

Postrádají volby politický obsah?

Častým tvrzením je, že pokud mají východoevropští voliči představu o jednotlivých stranách, jde často o černobílé hodnocení založené na špatném pochopení, rychlé generalizaci, vlastnostech stranických lídrů a množství dalších věcí, které mají málo společného se stranickou politikou a ideologií. Problémem starších studií na toto téma je, že srovnávaly své poznatky (nebo úsudky) o východoevropských voličích jen na základě normativního ideálu o dobře informovaném občanovi. Abychom se vyhnuli omylu, kterého se dopustil také Tóka [1993], uvádíme některé polské, české a maďarské výzkumy CEU z podzimu 1992, které byly prezentovány v podobě srovnatelné s německými údaji z let 1972 a 1987 a americkými údaji z let 1952 a 1980 uvedenými Klingemannem a Wattenbergem [1992]. Ve všech šesti zemích byl dotazován reprezentativní (tj. náhodný) výběr voličů na to, co se jim líbí a nelíbí na každé z nejdůležitějších stran působících v jejich zemi. Odpovědi byly zaznamenány a později agregovány do některých hrubých kategorií, aby bylo možné odhadnout, do jaké míry měly politický obsah a jak moc byly sofistikované. V procentuálním vyjádření se údaje o českých a slovenských respondentech, kteří neměli co říct o různých stranách, zcela blíží německým výsledkům z roku 1972 a výsledkům ze Spojených států z roku 1952 a – zvláště pokud uvažíme mnohem větší počet stran, u nichž se očekávalo, že o nich budou čeští a slovenští voliči informováni – jsou mnohem nižší než příslušná procenta v USA v roce 1980. Příslušná polská a maďarská procenta byla z těchto příčin blíže (ale nižší) výsledkům z USA v roce 1980, což znamená, že byly

horší než ty z roku 1972 nebo výsledky z Německa z roku 1980. Z hlediska černobílého myšlení se voliči všech čtyř středo- a východoevropských zemí nacházeli někde mezi Američany a Němci: Němci méně a Američané více než oni uváděli jen pozitivní nebo pouze negativní hodnocení jednotlivých stran.

Bezprostřední údaje z dat tak potvrzují to, co politologie a žurnalistika předpokládaly o americkém systému stran v období před rokem 1980. To, co by mělo být v tomto kontextu zdůrazněno, je, že pouhé stáří systému stran znovu selhává ve své prediktivní síle ohledně záležitostí volební politiky. Výsledky přinášejí znovu stejnou zprávu jako v případě neidentifikovatelnosti vládních stran. Tak či onak, strany potřebují generovat intenzivní názory na sebe samé, aby přinutily voliče obávat se o jejich existenci, a českým a slovenským stranám se to zřejmě daří lépe než polským a maďarským. Přesto je tu však rozdíl mezi četnostmi „líbí“ a „nelíbí“ u SPD a CDU/CSU na jedné straně a bývalými československými stranami na straně druhé, což může být způsobeno rozdílnou fragmentací těchto stranických systémů.

Uvážíme-li obsah odpovědí, podle deterministických teorií citovaných v úvodu lze očekávat, že východoevropané nezmiňují tak často ideologie, předpokládané stranické vazby na sociální skupiny a konkrétní politiku jako Němci a Američané, když vysvětlují, co se jim líbí a nelíbí na jejich stranách. U východoevropanů lze také očekávat, že budou častěji uvádět osobnosti stranických lídrů. Celkem vzato, tato očekávání se částečně splnila. V Německu a v USA byly hlavní pravicové strany méně často hodnoceny ve smyslu jejich vazeb na sociální skupiny, než tomu bylo u hlavních vládních stran ve střední a východní Evropě v roce 1992. Všechny středo- a východoevropské postkomunistické strany byly méně často oblíbeny, ale obvykle častěji neoblíbeny pro svůj vztah k jistým sociálním skupinám (tj. bývalá nomenklatura a podobně) než američtí demokraté nebo německá SPD. Pouze středoevropské křesťanské a nacionalistické strany byly alespoň tak často oblíbeny jako neoblíbeny pro svou ideologii jako německé a americké strany. Středoevropské sekulární liberální a levicové strany byly však posuzovány na základě svých ideologií častěji než německé a americké strany.

Mnohem komplikovanější obrázek se objevil v případě zmínek o vnitřní politice. Postkomunistické strany byly překvapivě v roce 1992, a již méně ve světle jejich pozdějšího volebního výkonu, ve všech východoevropských zemích spojovány s atraktivní vnitřní politikou (téměř výlučně v socioekonomické sféře) stejně tak často jako američtí demokraté v roce 1980 a SPD v roce 1972. Žádný systematický rozdíl se neukázal mezi dvěma západními zeměmi na jedné straně a dvěma částmi Československa na straně druhé v oblíbenosti nekomunistických stran pro jejich domácí politiku. Pravděpodobné důvody těchto nadnárodních rozdílů byly dva. Za prvé, jen ty východoevropské strany, které se již účastnily jako hlavní partneři ve vládní koalici, byly asi tak neoblíbeny pro svou domácí politiku jako hlavní německé a americké strany. (Dvě posledně jmenované byly pravděpodobně častěji oblíbeny pro tentýž důvod, než tomu bylo u UD, ZChN, ODS, KDH, HZDS a MDF.⁴⁾ Za druhé, strany spojené v nových demokraciích s vysoce kontroverzní politikou (tj. tři křesťanské strany zmíněné výše, maďarská Živnostenská strana spojená s restitucí půdy a česká ODS se svou radikální thatcheristickou ekonomickou rétorikou) ukázaly, že mají mnohem čistější profil ve smyslu vnitřní politiky než

⁴⁾ Ačkoliv data neodpovídají na tuto otázku, mohl bych poskytnout lepší ekonomická než politická vysvětlení.

ostatní. To naznačuje, že vývoj čistého stranického profilu může mít svou cenu. Faktory, které mohou pravděpodobně nejsnadněji urychlit tento proces, jsou na jedné straně zejména častá obměna vlády a opozice a na straně druhé stranická obhajoba veřejné politiky, která je pro mnohé značně nepopulární. Zatímco rychlý vývoj čistého stranického profilu může být dokonce výhodný pro konsolidaci kompetitivní stranické politiky, oba tyto faktory mohou odcizit některé strany demokratické politice.

Je výběr stran bez vztahu k politickým postojům?

Východoevropští voliči mají téměř tak čisté a sofistikované představy o některých (spíše českých než maďarských a polských, spíše klerikálně nacionalistických nebo postkomunistických než liberálních a sociálně demokratických a spíše vládních než opozičních) stranách jako Američané a Němci. Vezmeme-li v úvahu, že od středo- a východoevropského voliče se očekává, že bude informován o větším počtu stran kromě té své, není to malý úspěch. To však nedává odpověď na otázku, zda jsou středo- a východoevropské představy o stranách založeny častěji na špatném vnímání, než jak je tomu u voličů ve stabilních demokraciích. Pokud příčina špatného pochopení spočívá pouze v ryzí novotě těchto stran, potom bychom měli očekávat, že voliči budou různým způsobem chybovat ve způsobu hodnocení jednotlivých stran.⁵ V tomto případě je jediným politicky významným důsledkem špatného vnímání to, že relativně velký počet voličů bude volit jinou stranu, než by „měl“ na základě svých politických postojů. Zda je podíl těchto voličů větší v nových demokraciích než v demokraciích konsolidovaných, můžeme usuzovat z komparace zemí z hlediska celkové korelace mezi respondentovou stranickou preferencí a tematickými postoji. To jinými slovy znamená, že komparujeme země z hlediska ideologické homogenity voličů různých stran.

Srovnání mezi čtyřmi středo- a východoevropskými zeměmi je metodologicky jednoduché, protože výzkum CEU z podzimu 1992 obsahoval v každé zemi okolo dvaceti identicky formulovaných postojových otázek a také několik málo specifických otázek na rozdělení československé federace. Komparace se západními zeměmi je poněkud těžkopádná, částečně proto, že zde pochopitelně existují velké rozdíly mezi různými zeměmi ve smyslu relevantních témat. Nejblíže možný orientační bod, který mohu využít, poskytla britská studie [viz Himmelweit et al. 1984], která se pokusila predikovat stranické preference z odpovědí na velký počet postojových otázek, o nichž se předpokládalo, že pokrývají skutečně všechny hlavní tematické sféry britské politiky. Ačkoli položky, které jsem použil, byly odlišné ve svém významu a bylo jich méně než v britské studii, předpokládám, že pokryly většinu relevantních tematických domén středo- a východoevropské politiky. Metodologie této analýzy byla identická. Diskriminační analýza poskytla optimální vážení odpovědí na různé postojové otázky tak, aby bylo možné predikovat respondentovu stranickou preferenci. Celková korelace vážené sumované pozice a stranické preference může být považována za míru všeobecné shody mezi politickými názory a stranickou preferencí v různých zemích.

V Británii oddělily téměř všechny otázky labouristické voliče od toryů a příznivci liberálů se nacházeli ve středu. Proto byla téměř všechna témata vtělena do jedné ideologické superdimenze (korespondující s britským chápáním levice a pravice). V kontrastu

⁵) Protože máme k dispozici pouze data z rozsáhlých průzkumů, nemůžeme analyzovat otázku takového systematického špatného vnímání tam, kde existuje veřejný konsensus o politické pozici určité strany, který se však systematicky liší od „pravé“ politické pozice strany.

s tím byly ve středo- a východoevropských multipartitních systémech nalezeny přibližně tři různé ideologické dimenze, které rozlišovaly mezi různými stranickými bloky (tj. jedna mezi religiózními a sekulárními stranami, jiná mezi tržně orientovanými a sociálně protekcionistickými stranami a třetí, která měla specifický kontext v každé zemi). Celková kanonická korelace mezi třemi nejdůležitějšími tematickými dimenzemi a stranickou preferencí byla 0,74, 0,46 a 0,35 v České republice; 0,64, 0,58 a 0,46 na Slovensku; 0,49, 0,47 a 0,38 v Polsku a 0,51, 0,37 a 0,29 v Maďarsku. V období několika po sobě jdoucích všeobecných voleb v Británii v sedmdesátých a na začátku osmdesátých let byl mezi první tematickou dimenzí a stranickou preferencí korelační koeficient okolo 0,75 [viz Himmelweit et al. 1984].

Poznatky jsou nyní zcela jasné: české a pravděpodobně také slovenské strany směřují k tomu, že získávají tak ideologicky homogenní voliče, jako mívaly britské strany, avšak Polsko, a ještě více Maďarsko, se v tomto ohledu od Británie poněkud odlišují. Výsledky naznačují, že ryzí novota stran nutně nezvyšuje náhodný chybný komponent představ o stranách na takovou výši, která by neměla precedens v ideologicky disciplinovaném, nepřiliš fragmentovaném a relativně starém systému stran. Tematicky nebo ideologicky založené volební chování se může lehce uskutečnit i v nových demokraciích, což znovu naznačuje, že to, co determinuje rychlost pokroku, je mnohem méně způsobeno schopnostmi studenta a mnohem více obsahem přednášky.

Závěry

Snahou argumentace v této stati bylo ukázat, že novost stranických systémů nemůže znamenat v záležitostech volební politiky příliš mnoho. Jestliže se voličům prezentují čisté alternativy, budou reagovat stejně bez ohledu na to, jak nedávny byl příchod demokracie do jejich země. První věc, kterou je k tomu nutno dodat, je, že to je jen poloviční pravda. V posledních volbách, které se uskutečnily ve východním regionu Evropy, byla celková volební těkavost (tj. procento hlasů, které „změnily ruku“ ve srovnání s předchozími volbami) téměř 34 % v Polsku v září 1992 a o něco více než 28 % v Maďarsku v květnu 1994. Tato čísla jsou samozřejmě třikrát vyšší, než činí západoevropský průměr mezi lety 1885 a 1985 [srv. Bartolini a Mair 1990]. Novost systému stran samozřejmě působila v mnoha ohledech, ale jak bylo zmíněno výše, nikoliv ve všech. Ve střední a východní Evropě se ve volebním chování objevují stabilní prvky a ty se staly centrem naší analýzy.

Poznali jsme, že pro středo- a východoevropany je to spíše jedna z významných stran než zájmových organizací, kterou považují za nejlepšího reprezentanta svých zájmů. Poznali jsme také, že alespoň v jedné nebo možná ve dvou ze čtyř středo- a východoevropských zemích, zejména v České republice a na Slovensku, mají voliči tendenci činit významnou (tj. smysluplnou) volbu – podle kritérií významnosti, které jsme použili – stejně tak jako občané vyspělejších demokracií. Je těžké říci, proč se tyto země odlišují v tomto ohledu od Polska a Maďarska, a to částečně proto, že množství možných vysvětlení může lehce překročit množství případů, které analyzujeme. Faktory, jako odlišnosti v demokratickém vývoji před rokem 1948, různá úroveň socioekonomického vývoje, revolučnější scénář demokratické transformace, který – narozdíl od Polska a Maďarska – osvobodil postkomunistickou levici od jakékoliv viditelné odpovědnosti za zavedení tržně orientovaných reforem (a tak mohl napomoci vývoji větší politické polarizace v socioekonomické sféře) mohou všechny hrát svou roli.

Vezmeme-li toto vše v úvahu, pak se bádání nad příčinami rozdílů mezi sledovanými zeměmi zdá méně slibné než shromažďování tezí, které generovala analýza týkající se jednotlivých stran. Jak jsme viděli, více nebo méně vyprofilované strany mohou dokonce nalézt své místo v hlubší ideologické konfiguraci vyvíjejícího se stranického systému a podstatně přispět k významnosti volby tím, že poskytnou jasně viditelné a – dokonce i pro velmi informovaného voliče – jednoduše formulované vazby mezi stranami a zřetelnými sociálními skupinami. Časté změny ve vládě mohou podkopat samu bázi volební předvídatelnosti vlády. Ale časté změny vlády mohou také zřejmě voličům pomoci vytvořit si realističtější chápání toho, co mohou různé strany poskytnout: znalost, která se v regionu hojně nevyskytuje (srov. naše poznámky o HZDS a maďarských liberálech v poslední části Tókovy stati [1993]). Majoritní síly mohou mít v politice také žádoucí vedlejší produkty. Je také možné vyslovit přesvědčivé argumenty o významných efektech stranické politiky na ryzi identifikovatelnost držitelů moci. To může mít na druhou stranu určité pozoruhodné implikace o přednostech a nedostacích většinových systémů. Schopnost politického systému informovat voliče o nejjednodušších skutečnostech politiky a schopnost voličů absorbovat tyto informace se zcela přesvědčivě vztahuje k šíři, v níž ve střední a východní Evropě převažují sociální nerovnosti v politické participaci. Totéž může být řečeno na obhajobu kontroverzních politických pozic a relativně vysoké ideologické polarizace mezi stranami: čím více má země obojího, tím více mohou být voliči informováni a rovnocenní.

Tyto teze nejsou možná příliš v souladu s doporučeními literatury o konsolidaci. To však neruší platnost žádné z nich. Možná existuje skutečná shoda mezi rychlou a klidnou konsolidací nových ústavních systémů a stupněm volební předvídatelnosti, která se může rozvinout uvnitř tohoto rámce. První bude vyžadovat konsensus a kompromis dokonce i mimo ústavní sféru, ale druhé potřebuje doktrínu a konflikt, a to v kterékoliv sféře.

Přeložila Klára Vlachová

GÁBOR TÓKA působil několik let jako výzkumný pracovník v TARKI v Budapešti, v současné době přednáší na katedře politologie Středoevropské univerzity v Budapešti. Zabývá se problematikou utváření systému politických stran v Maďarsku a v zemích střední a východní Evropy a výzkumy veřejného mínění. Na toto téma publikoval řadu statí v odborných domácích a zahraničních časopisech a studií v odborných publikacích. Je editorem knihy *The 1990 Hungarian Elections to the National Assembly (Vol. 1 of the Eastern European Election Handbook Series, general editors Hans-Dieter Klingemann and Charles Taylor, Berlin, Sigma 1995)*.

Literatura

- Ágh, A. 1993. „The Comparative Revolution and the Transition in Central and Eastern Europe.“ *Journal of Theoretical Politics* 5: 231-252.
- Alwin, D. F. 1992. *The International Social Justice Survey. Codebook*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.
- Bartolini, S., P. Mair 1990. *Identity, Competition and Electoral Availability: The Stabilisation of the European Electorates 1885-1985*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CEU (Central European University) 1992, 1993a, 1993b, 1994. „The Development of Party Systems and Electoral Alignments in East Central Europe.“ Machine readable data files. Budapest: Department of Political Science, Central European University.

- Dalton, R. J., 1992. „Two German Electorates?“ In *Developments in German Politics*, ed. by Gordon Smith, William E. Peterson, Peter H. Merki, Stephen Padgett. London: Macmillan Press Ltd.
- Dohnalik, J., J. Hartl, K. Jasiewicz, R. Markowski, P. Matějů, L. Rezler, G. Tóka, and M. Tuček, 1991. Dismantling of the Social Safety Net and its Political Consequences in East Central Europe. An International Comparative Study Initiated and sponsored by the Institute of East-West Studies, N.Y.-Prague. Machine readable data file. Distributors: IEWS, New York and TARKI, Budapest.
- Fuchs, D., G. Guidorossi, P. Svensson, forthcoming. „Support for the Democratic System.“ In *Citizens and the State*, ed. by Hans-Dieter Klingemann and Dieter Fuchs. Oxford: Oxford University Press.
- Glass, H. A. 1978. „Consensus and Opposition in Switzerland: A Neglected Consideration.“ *Comparative Politics* 10: 361-373.
- Greskovits, B. 1993. „Dominant Economy, Subordinated Politics: The Absence of Economic Populism in the Transition of East-Central Europe.“ Working Paper Series No. 1. Budapest: Dept. of Political Sciences, Central European University.
- Himmelweit, H. T., P. Humpreys, M. Jaeger, 1984. *How Voters Decide. A model of vote choice based on special longitudinal study extending over fifteen years and the British election surveys of 1970-1983*. Philadelphia: Open University Press.
- ISSP 1990. „The Role of Government.“ Machine readable data file. Distributor: Zentralarchiv, Köln.
- Kalterleiter, Werner 1980. „A Legitimacy Crisis of the German Party System?“ Pp. 597-608 in *Western European Party Systems: Trends and Prospects*, ed. by Peter H. Merki. New York: The Free Press.
- Klingemann, H. D., M. P. Wattenberg 1992. „Decaying Versus Developing Party Systems: A Comparison of Party Images in the United States and West Germany.“ *British Journal of Political Science* 22: 131-149.
- Kolosi, T., I. Szelényi, S. Szelényi and B. Western 1992. „The Making of Political Fields in Post-Communist Transition. Classes and Parties in Hungary, 1989-1990. In *Post-Communist Transition – Emerging Pluralism in Hungary*, ed. András Bozóki, András Körösenyi, and George Schöpflin. London: Frances Pinter.
- Kopecký, P. 1993. „Fragmentation of Party Systems in Central Europe.“ Paper prepared for delivery at the seminar on „Disillusionment with Democracy“ organized by the Secretariat General of the Council of Europe, Colchester, 8-10 July 1993.
- Lipset, S. M. 1963. *The Political Man The Social Bases of Politics*. New York: Anchor Books.
- Mair, P. 1991. „(Electoral) Markets and (Stable) States.“ In *Markets Against the State*, ed. by Michael Moran and Maurice Wright. London: Macmillan.
- Tóka, G. 1993. „Parties and Electoral Choices in East Central Europe.“ Paper prepared for presentation at the Conference of the Centre for Mediterranean studies, University of Bristol, 17-19 September 1993.
- Tóka, G. forthcoming. „Being Represented – Being Satisfied? Political Support in East Central Europe.“ In *Citizens and the State*, ed. by Hans-Dieter Klingemann and Dieter Fuchs. Oxford: Oxford University Press.
- Waller, M. 1991. „Groups, Interests and Political Agregation in East Central Europe.“ *Journal of Communist Studies* 7: 128-147.
- Weil, F. D. 1989. „The Sources and Structure of Democratic Legitimation in Western Democracies: A Consolidated Model Tested with Time Series Data in Six Countries since World War II.“ *American Sociological Review* 54: 682-706.

Wessels, B. 1992. „Bürger und Organisationen – Ost- und Westdeutschland: vereint und doch verschieden?“ Working Paper. Berlin: Wissenschaftszentrum.

Příloha: Zkratky použité ve stati

Polsko

KPN: Konfederace pro nezávislé Polsko

PSL: Polská lidová strana

SdRP: Sociálně demokratická strana Polska (SDL v koalici s OPZZ)

UP: Unie práce

PL: Lidová smlouva (rolnická strana vyšlá ze Solidarity)

NSZZ „S“: Solidarita

ZChN: Křesťansko-národní unie

UD: Demokratická unie

PC: Aliance středu

RdR: Hnutí za republiku

KLD: Liberálně demokratický kongres

UPS: Unie reálpolitiky

Česká republika

KSČM: Komunistická strana Čech na Moravy

LB: Koalice KSČM, SDL a LB

ČSSD: Československá strana sociálně demokratická

LSU: Liberálně sociální unie

HSD-SMS: Hnutí za samosprávnou demokracii – Sdružení pro Moravu a Slezsko

SPR-RSČ: Sdružení pro republiku - Republikánská strana Československa

OH: Občanské hnutí

ČSL: Československá strana lidová

KDU-ČSL: Koalice ČSL a Křesťansko-demokratické strany

ODA: Občanská demokratická aliance

ODS: Občanská demokratická strana

Slovensko

SDL: Strana demokratické levice

SDSS: Slovenská sociálně demokratická strana

HZDS: Hnutí za demokratické Slovensko

SNS: Slovenská národní strana

KDH: Křesťansko-demokratické hnutí

MKM-E-MLS: Koalice maďarských křesťanských orientovaných stran

DS: Demokratická strana

SKD: Konzervativně demokratická strana (dříve ODU, bývalé VPN)

Maďarsko

KDNP: Křesťansko demokratická lidová strana

MSZP: Maďarská socialistická strana

MDF: Maďarské demokratické fórum

FKGP: Nezávislá strana živnostníků

SZDSZ: Aliance svobodných demokratů

FIDESZ: Federace mladých demokratů

Škola sociálních studií při Filozofické fakultě Masarykovy univerzity

zve k účasti na konferenci

Česká společnost a senioři

(sociální, ekonomické a politické aspekty demografického stárnutí společnosti),

která se koná ve dnech 16. a 17. října 1997

v budově Filozofické fakulty MU Brno, Arne Nováka 1

Konference bude zaměřena na problematiku stárnutí populace s důrazem na problémy postavení starých osob ve společnosti.

Základními otázkami pro jednání konference budou:

- Stárnoucí společnost – demografické trendy
- Stáří v kontextu životního cyklu
- Životní úroveň a problémy sociální deprivace ve stáří
- Sociální izolace a exkluze
- Možné životní strategie ve stáří
- Vztah veřejnosti ke stáří a starým lidem
- Český sociální stát a stáří

Odborný garant: Doc. PhDr. Ladislav Rabušic, CSc.

Organizační výbor: Doc. PhDr. Ladislav Rabušic, CSc.

Doc. PhDr. Petr Mareš, CSc.

PhDr. Aleš Burjanek

Ing. Libor Caha (tajemník)

Ubytování bude zajišťováno na kolejích MU (ubytování, stravování a cestovné hradí vysílající organizace). Vložné bude cca 400 Kč (občerstvení, režie a náklady na sborník). Předpokládá se přednesený referát v délce cca 15-20 minut (není podmínkou účasti, ale je vítán vzhledem k pracovnímu charakteru konference). Z konference plánujeme vydat knihu *Česká společnost a senioři* pod redakcí Ladislava Rabušice. Z tohoto důvodu prosíme všechny potenciální účastníky a autory, aby své referáty již koncipovali jako knižní příspěvky. Technické podmínky budou těm, kdo se na konferenci přihlásí, sděleny dodatečně. Předběžný termín odevzdání rukopisu je 30. září 1997.

Závaznou přihlášku s pracovním názvem příspěvku zašlete do 16. května 1997 na adresu:
ing. Libor Caha

Škola sociálních studií

Filozofická fakulta Masarykovy univerzity

Arne Nováka 1, 660 88 Brno

tel. (05) 41 12 11 71, fax (05) 41 21 12 41, e-mail caha@phil.muni.cz